

Fatma Âliye Hanım: Türkiye'nin İlk Kadın Felsefe Tarihçisi

Fatma Âliye Hanım: Turkey's First Female Philosopher of History

Gül Turanlı*

Öne Çıkanlar:

- Tanzimat'tan Meşrutiyet'e uzanan süreçte modern felsefe tarihi yazımı konusunda ilk kadın girişimci olarak karşımıza çıkan Fatma Âliye Hanım, bu unvanını felsefe tarihi incelemesi niteliğindeki *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife* adlı eseriyle gerçekleştirmiştir.
- Felsefi söylem oluşturmak adına çeviri faaliyetlerine katılan ilk kadın filozofumuz ve felsefe tarihçimiz Fatma Âliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*'siyle felsefe tarihi incelemesi niteliğindeki girişimler arasında kendisine önemli bir yer edinir.

Öz Tanzimat'tan bu yana İslam-Osmanlı toplumunun modernleşme arayışları arasında felsefe disiplininin gelişimi Batıya açılma düşüncesiyle beraber ilerlemiş, Meşrutiyet'te hız kazanmış, Cumhuriyet Türkiye'sinde devamlılık arz etmiş ve önemli isimlerin metinlerinin kurucu katkılarıyla şekillenmiştir. Bu kurucu metinleri oluşturan önemli isimlerden birisi, Türk düşünce tarihinde yalnızca bir romancı ve kadın hakları savunucusu olarak değil, aynı zamanda ilk kadın felsefe tarihçisi olarak da önemli bir yere sahip olan Fatma Âliye Hanım'dır. Onun bu alandaki öncülüğü, Osmanlı aydın çevrelerinde felsefenin genellikle erkeklere ait bir disiplin olarak görülmesine güçlü bir itiraz niteliği taşır. Özellikle felsefe alanındaki *Teracim-i Ahval-i Felasife*, *Tezâhür-i Hakikat* ve ilk felsefi denemesi olan *Tedkik-i Ecsâm* adlı çalışmaları İslam ve Batı felsefe tarihinde yer alan önemli filozofların hayatlarını, düşüncelerini tanıtan, İslam algısının tenkidini yaptığı bir Osmanlı kadını tarafından kaleme alınan ve sistematik biçimde felsefi düşüncenin tarihsel gelişimini yansıtan ilk metinler olması bakımından kadınların yalnızca edebiyatla değil, felsefe ve düşünce tarihi gibi derinlikli alanlarla da ilgilenebileceğini fiilen ortaya koymuştur. Bu yönüyle çalışma, sonraki kuşak kadın akademisyenler ve düşünürler için önemli bir ilham kaynağı olan Fatma Âliye Hanım'ın ilk kadın felsefe tarihçisi olarak anılmasını, yalnızca bir ilk olma meselesi bağlamında değil; aynı zamanda bilgi üretiminde kadınların Türk düşün dünyasında görünürlüğünü artıran tarihsel bir dönüm noktasını vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fatma Âliye Hanım, Felsefe Tarihi, Kadın, Söylem.

Highlights:

- Fatma Âliye Hanım, who emerges as the first female pioneer in the field of modern philosophical historiography during the period spanning from the Tanzimat to the Constitutional Era, earned this distinction through her work *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*, a study in the history of philosophy.

* Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü, felsefetarihi@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-1955-7549

- Fatma Âliye Hanım, our first female philosopher and historian of philosophy to engage in translation activities with the aim of developing a philosophical discourse, has secured a prominent place among initiatives that constitute studies in the history of philosophy through her work *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*.

Abstract: Since the Tanzimat, the development of the discipline of philosophy within the Islamic-Ottoman society's quest for modernization has progressed alongside the idea of opening up to the West, gained momentum during the Constitutional Era, and has continued in the Republic and shaped by the seminal contributions of important figures. One of the key figures who shaped these seminal texts is Fatma Âliye Hanım, who holds an important place in Turkish intellectual history not only as a novelist and women's rights advocate, but also as the first female historian of philosophy. Her pioneering role in this field strongly challenges the perception among Ottoman intellectuals that philosophy is generally a discipline belonging to men. In particular, his works in the field of philosophy, *Teracim-i Ahval-i Felasife*, *Tezâhür-i Hakikat*, and his first philosophical essay, *Tedkik-i Ecsâm*, which are important in the history of Islamic and Western philosophy, introduce the lives and thoughts of important philosophers. written by an Ottoman woman who criticized the perception of Islam, and reflecting the historical development of philosophical thought in a systematic way for the first time. In this respect, they have actually demonstrated that women can be interested not only in literature but also in profound fields such as philosophy and the history of thought. This demonstrates that women can engage not only with literature but also with profound fields such as philosophy and the history of thought. In this respect, the work highlights Fatma Âliye Hanım as the first female historian of philosophy, who became an important source of inspiration for subsequent generations of female academics and thinkers. This is not only in the context of being the first, but also as a historical turning point that increased the visibility of women in knowledge production within the Turkish intellectual world.

Keywords: Fatma Âliye Hanım, History of Philosophy, Women, Discourse.

Summary

Fatma Âliye Hanım (1862–1936) is one of the first female novelists to hold an important place in Turkish literature and intellectual life, known particularly for her work in the fields of women's rights, education, and literature. Not only as a novelist, but also through her interest in philosophical thought, she grew up in the final years of the Ottoman Empire, assimilating both Eastern and Western cultures and reflecting them in her works.

Fatma Âliye Hanım was the daughter of the renowned historian and jurist Ahmet Cevdet Pasha. This allowed her to receive a good education from an early age. She learned Arabic and

French and closely followed Western literature. She began her first literary works with translations, translating a work by French author Georges Ohnet into Turkish under the title “Meram.”

Throughout her writing career, she has particularly addressed the role of women in society, marriage, education, and morality. In her novels *Muhadarat*, *Udi*, *Refet*, and *Enin*, she has portrayed female characters as strong, thoughtful, and questioning individuals. In this way, she has offered a critical perspective on the traditional perception of women during that period.

Fatma Âliye Hanım is not only a novelist, but also a thinker and advocate for women's rights. In her work *Nisvan-ı İslam*, she argues that women are misunderstood in the Islamic world and opposes the confusion between religion and tradition. According to her, the reason women are relegated to the background is not religion, but social practices. She also wrote articles for newspapers, served in charitable organizations, and played an active role in social responsibility projects. In this regard, Fatma Âliye Hanım stood out not only for her literary works but also for her contributions to society.

Fatma Âliye Hanım is an important intellectual who pioneered the strengthening of the female voice in Turkish literature and whose ideas transcended her era. She deserves to be remembered as one of the pioneering figures who solidified the place of Turkish women in the world of literature and thought. However, our study emphasizes the fundamental argument that Fatma Âliye Hanım holds an important place in Turkish intellectual history not only as a novelist and advocate for women's rights, but also as the first female historian of philosophy. Her pioneering role in this field constitutes a strong objection to the perception of philosophy as a discipline generally belonging to men in Ottoman intellectual circles.

Fatma Âliye Hanım's most important work in the field of philosophy is her study entitled *Teracim-i Ahval-i Felasife*. This work is a history of philosophy book that introduces the lives and thoughts of important philosophers in the history of Islamic and Western philosophy. The most noteworthy aspect of the work is that it was written by an Ottoman woman and systematically addresses the historical development of philosophical thought.

In *Teracim-i Ahval-i Felasife*, Fatma Âliye Hanım does not merely introduce philosophers from a biographical perspective; she evaluates their ideas in the context of the social and cultural conditions of their time. This approach demonstrates that she viewed philosophy not as an abstract field, but as a thought activity that developed in close connection with society. Fatma Âliye Hanım's work contributed to making philosophy more accessible to the public in Ottoman intellectual life. It also demonstrated that women could engage not only with literature but also

with profound fields such as philosophy and the history of thought. In this respect, it served as an important source of inspiration for subsequent generations of female academics and thinkers.

Giriş

Osmanlı'nın son döneminde yetişen önemli kadın aydınlardan biri olan Fatma Âliye Hanım, edebiyat, felsefe ve toplumsal meseleler üzerine kaleme aldığı eserlerle Türk düşünce hayatında öncü bir konum edinmiştir. Tanzimat sonrasında şekillenen modernleşme sürecinde kadın kimliğiyle yazı hayatına katılması, onu yalnızca bir edebiyatçı değil aynı zamanda fikir dünyasına yön veren bir düşünür hâline getirmiştir. Dönemin toplumsal yapısı içinde kadınların entelektüel alanda görünürlüğünün sınırlı olduğu bir ortamda, eserleri ve fikirleriyle dikkat çekmesi, onun tarihsel önemini daha da artırmaktadır.

1862 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Fatma Âliye Hanım, Osmanlı'nın önde gelen devlet adamlarından ve tarihçilerinden Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı olarak iyi bir eğitim ortamında yetişmiştir. Küçük yaşlardan itibaren özel dersler alması, farklı şehirlerde bulunması ve zengin bir kültürel çevrede büyümesi, onun entelektüel kişiliğinin gelişmesinde etkili olmuştur. Bu birikim, ilerleyen yıllarda kaleme aldığı eserlerde açıkça görülmüş; özellikle kadın, toplum ve düşünce üzerine geliştirdiği görüşler, onu Türk edebiyatı ve felsefe tarihi içinde özgün bir yere taşımıştır.

Fatma Âliye Hanım 1878'de yazı hayatına girdiğinde ilk olarak "Bir Kadın" takma adıyla George Ohnet'in *Volonte* romanını Meram adıyla Fransızcadan Türkçeye çevirdi. Bu tercümesi, tercüme yapanın kadın olması nedeniyle edebî kesimin oldukça ilgisini çekti. Bu yüzden Fatma Âliye *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde aynı takma adla kadınlarla ilgili yazılar yazmaya başladı. Yazılarında özellikle babası Ahmed Cevdet Paşa ve Ahmed Midhat Efendi'nin etkileri görülmektedir. Bir müddet sonra bu etki Fatma Aliye Hanım'ı, Ahmed Mithat Efendi'yle mektuplaşmaya itti. Bu mektuplaşma bir taraftan Fatma Âliye'nin yetişmesini sağlarken diğer taraftan Ahmed Midhat Efendi'yi *Bir Muharrir-i Osmâniyye'nin Neş'eti* adlı eseriyle Osmanlı toplumunda bir kadın yazarın hayatını anlatan ilk monografiyi yazmasına sebep olmuştur. Tercüme çalışmaları yanında telif eserler de veren Fatma Âliye 1936 yılında İstanbul'da vefat etti (Eren, 2015: 1984).

Fatma Âliye Hanım: Entelektüel Yetişme Ortamı ve Felsefi Birikimin Temelleri

Osmanlı'nın modernleşme sürecinde yetişen kadın aydınlar arasında özel bir konuma sahip olan Fatma Âliye Hanım, yalnızca bir romancı ve mütercim değil, aynı zamanda düşünce hayatına katkı sunan önemli bir entelektüel şahsiyet olarak değerlendirilmelidir. Tanzimat ve sonrasında şekillenen yeni düşünsel iklim, Batı felsefesi, bilim ve edebiyatının Osmanlı aydınları tarafından yeniden yorumlanmasına zemin hazırlamış; bu süreçte kadınların entelektüel üretimi ise sınırlı

olmakla birlikte dikkat çekici örnekler ortaya koymuştur. Bu bağlamda Fatma Âliye Hanım'ın felsefeye yönelik ilgisi, onu Türk düşünce tarihi içerisinde özgün ve öncü bir konuma yerleştirmiştir.

Türk felsefe tarihi çalışmalarında uzun süre erkek düşünürlerin ön planda tutulduğu görülmekte, kadın aydınların katkıları ise çoğu zaman ikincil düzeyde ele alınmaktadır. Oysa Fatma Âliye Hanım'ın eserleri incelendiğinde, onun yalnızca edebî bir kimlik taşımadığı; aynı zamanda düşünce, ahlak, toplum ve insan meselelerini felsefi bir bakış açısıyla ele aldığı açıkça görülmektedir. Bu yönüyle Fatma Âliye Hanım, Türk felsefe tarihi içerisinde sistemli düşünce üretimi gerçekleştiren ilk kadın isimlerden biri olarak kabul edilebilecek bir entelektüel figürdür.

Fatma Âliye Hanım'ın düşünsel gelişimi, içinde yetiştiği kültürel ve ilmî çevreyle doğrudan ilişkilidir. Bu çevre, klasik İslam düşüncesi, tarih, hukuk ve ahlak gibi alanlarla temas kurmasına imkân tanımış; aynı zamanda Batı düşüncesine yönelik ilgisinin gelişmesine de zemin hazırlamıştır (Demir, 2009: 13).

Özel hocalardan aldığı eğitim, yabancı dil öğrenmesi ve farklı şehirlerde bulunması, onun zihinsel ufku genişletmiş ve çok yönlü bir entelektüel kimlik kazanmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle Tanzimat sonrası Osmanlı aydınlarının yoğun biçimde tartıştığı modernleşme, kadın eğitimi, ahlak ve toplum meseleleri, Fatma Âliye Hanım'ın düşünsel çerçevesini şekillendiren temel unsurlar arasında yer almıştır.

Fatma Âliye Hanım'ın felsefeye yönelişi ve düşünce dünyası, doğrudan felsefe tarihi yazımı şeklinde sistematik bir akademik disiplin formunda olmasa da, düşünce tarihine yaklaşım bakımından önemli bir içerik taşımaktadır. Onun eserlerinde ahlak felsefesi, insan tabiatı, toplum yapısı ve kadın kimliği gibi konuların ele alınış biçimi, felsefi bir perspektifin varlığını ortaya koymaktadır.

Özellikle kadın meselesini yalnızca toplumsal bir problem olarak değil, aynı zamanda ahlaki ve düşünsel bir mesele olarak değerlendirmesi, onun felsefi yaklaşımının temel göstergelerinden biridir. Bu yönüyle Fatma Âliye Hanım, Osmanlı düşünce dünyasında kadın sorununu teorik bir zeminde tartışan ilk isimlerden biri olarak değerlendirilebilir. Onun metinlerinde görülen akıl, ahlak ve toplum ilişkisine dair yorumlar, klasik İslam düşüncesi ile modern düşünce arasında bir köprü kurma çabası olarak da okunabilir (Turanlı, 2024).

Osmanlı-Türk Düşünce Geleneğinde Felsefe Tarih Yazımı ve Fatma Âliye Hanım'ın Öncü Konumu

Fatma Âliye Hanım'ın "ilk kadın felsefe tarihçisi" olarak anılması, onun düşünce tarihine yönelik sistemli ilgisi ve felsefi konuları ele alış biçimiyle ilişkilidir. Osmanlı entelektüel geleneğinde felsefe alanında eser veren kadınların son derece sınırlı olması, onun çalışmalarını daha da önemli kılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Fatma Âliye Hanım, yalnızca bir kadın yazar değil, aynı zamanda düşünce tarihine kadın perspektifinden katkı sunan öncü bir aydın olarak öne çıkmaktadır.

Onun felsefi yaklaşımı, doğrudan metafizik tartışmalardan ziyade ahlak, toplum ve insan merkezli bir düşünce yapısı etrafında şekillenmiştir. Bu durum, Tanzimat sonrası Osmanlı düşüncesinin genel karakteriyle de uyumludur. Felsefeyi soyut bir disiplin olarak değil, toplumsal dönüşümü anlamlandırılan bir araç olarak ele alması, onun düşünce tarihindeki yerini daha anlamlı hâle getirmektedir. Bilhassa kadın kimliği ve felsefi düşüncenin kesiştiği noktada, 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda, kadınların kamusal alanda yazı yazması dahi sınırlıyken, onun felsefi içerikli düşünceler ortaya koyması önemli bir kırılma noktasıdır. Bu bağlamda Fatma Âliye Hanım, yalnızca bireysel bir entelektüel başarı örneği değil, aynı zamanda kadınların düşünce hayatındaki varlığının sembolik temsilcilerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

Kadın eğitimi, toplumsal rol ve ahlak gibi konulara yaklaşımı, onun düşüncelerinin felsefi bir zemin taşıdığını göstermektedir. Kadın meselesini rasyonel ve ahlaki çerçevede ele alması, onu dönemin birçok yazarından ayıran temel özelliklerden biridir. Böylece Fatma Âliye Hanım, kadın sorununu yalnızca edebî bir tema olarak değil, düşünsel bir problem alanı olarak inceleyen öncü bir entelektüel kimlik sergilemiştir. Net bir tarihsel süreç verilecek olursa; Tanzimat ile II. Meşrutiyet arasındaki düşünsel dönüşüm süreci, Osmanlı'da felsefe tarihine yönelik ilginin artmaya başladığı bir dönem olarak dikkat çeker. Bu süreçte modern anlamda felsefe tarih yazımına katkı sunan isimler çoğunlukla erkek aydınlardan oluşurken, Fatma Âliye Hanım'ın *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife* adlı eseri, bu alanda kadın bir müellif tarafından ortaya konmuş ilk ciddi girişimlerden biri olarak öne çıkar. Söz konusu eser, yalnızca filozof biyografilerini aktaran bir çalışma olmanın ötesinde, felsefe tarihini sistemli biçimde ele alma çabası bakımından Osmanlı düşünce geleneğinde özgün bir yer edinmiştir.

Fatma Âliye Hanım'dan önce felsefe tarihi alanındaki çalışmaların büyük ölçüde Batı kaynaklı eserlerin tercümesine dayandığı görülmektedir. Özellikle Alfred Fouillée'nin felsefe tarihine dair eseri, Osmanlı aydınları tarafından önemli bir başvuru kaynağı olarak değerlendirilmiş ve eğitim faaliyetlerinde kullanılmıştır. Bu eser, Ahmed Midhat Efendi tarafından ders materyali niteliğinde ele alınarak felsefe öğretimine dâhil edilmiş, böylece Batı felsefe tarihi

Osmanlı entelektüel çevrelerine pedagojik bir çerçeve içinde aktarılmıştır (Midhat, 2016; Turanlı ve Emekli, 2021).

Bunun yanında, dönemin bilim ve ilerleme düşüncesini merkeze alan aydınları arasında yer alan Baha Tevfik ile Ahmet Nebil de felsefe tarihine dair çeviri faaliyetleri yürütmüşlerdir. Onların çalışmaları, felsefeyi daha çok pozitivist ve bilim temelli bir perspektifle yorumlayan bir anlayışın yansıması niteliğindedir. Bu bağlamda yayımlanan felsefe tarihi metinleri, Osmanlı düşünce dünyasında Batı felsefesinin sistematik biçimde tanınmasına katkı sağlamış, ancak büyük ölçüde çeviri geleneği çerçevesinde gelişmiştir.

Bu tercüme faaliyetleri, felsefe tarihinin yalnızca kronolojik bir düşünürler dizisi olarak değil, aynı zamanda farklı düşünce sistemlerinin karşılaştırıldığı ve bütüncül biçimde değerlendirildiği bir disiplin olarak algılanmasına zemin hazırlamıştır. Fouillée'nin uzlaştırmacı yaklaşımı ve düşüncüyü “fikirler” etrafında temellendiren yöntemi, Osmanlı aydınlarının felsefeyi eğitim alanında daha sistemli bir şekilde ele almalarına imkân tanımıştır. Böylece felsefe tarihi, salt geçmiş bilgilerin aktarımı olmaktan çıkarak düşünsel gelişimin analitik bir inceleme alanına dönüşmeye başlamıştır. Dahası, genel fayda ilkesiyle ilkçağ felsefesinden başlayıp modern felsefedeki filozofları ilk olarak biyografik daha sonra kültür tarihi metoduyla inceleyen Fouillée'nin felsefe eğitiminde klasik bir ders kitabı olarak okutulan *Histoire de la Philosophie*'sini tercüme ederek felsefe tarihi yazımı geleneğimiz açısından önemli bir yenilik gerçekleştirmiş oluyoruz. “Çünkü Fouillée'nin ‘fikirler-kuvvetler’ (idées-forces) merkezî nosyonuna dayalı, felsefenin geleneksel merkezî dikotomilerinin üstesinden gelmeyi amaçlayan uzlaştırmacı metodunun belirlediği *Târîh-i Felsefe*, metodolojik yeniliği işaret eder” (Utku ve Kaya, 2011: 22).¹ Ahmet Nebil, Fouillée'nin *Târîh-i Felsefe*'sini “Kütübhânemizin Şerefi” başlığıyla şöyle takdim ederler:

İnsânlarca tanınmış ne kadar felsefe varsa, ne kadar feylesof gelip geçmişse hepsini muhtevîdir. Bilâ-istisnâ her feylesofun, her âlimin, her mütefekkirin tercüme-i hâli, husûsiyeti, mesleği ve mesleğinin münâkaşa ve muhâkemesi ancak bu kitâbda bulunur. Altmış formayı mütecâviz olan bu mühim ve yegâne eser Ahmed Nebil ve Baha Tevfik Beyler tarafından

¹ Metin içinde yapılan bazı alıntılar, Osmanlı Felsefe Çalışmaları kapsamında (Osmanlıca çeviri faaliyetlerine tarafımın da dâhil olduğu), Osmanlıcadan çevrilmiş felsefi içerikli kitaplara ve Fatma Aliye Hanım'ın eserlerine yazılan sunuşlara aittir. Fatma Aliye Hanım'ın eserlerinden yapılan alıntılar direkt olarak metin içerisinde gösterilmektedir. Makale *Türkiye'de Felsefe [1923-2023]* başlıklı kitap için yazılan Fatma Âliye Hanım bölümünün genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş bir versiyonudur.

Türkçeye tercüme edilmiş olup pek yakın bir zamânda suhûlet Kütübhânesi tarafından neşr olunacaktır (Utku-Çevikbaş, 2016: 18; Turanlı, 2024).

Tam da bu entelektüel atmosfer içerisinde Fatma Âliye Hanım'ın ortaya koyduğu çalışma, çeviri merkezli felsefe tarihi yazımından farklı bir yönelim göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Onun eseri, felsefe tarihine duyulan ilginin kadın bir müellif tarafından sahiplenilmesi açısından da ayrı bir anlam taşımaktadır. Erkek egemen akademik ve düşünsel çevrelerin hâkim olduğu bir dönemde felsefe tarihine dair bir eser kaleme alması, yalnızca bireysel bir başarı değil, aynı zamanda Osmanlı'da kadınların düşünce üretimindeki yerini genişleten önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

Dolayısıyla Fatma Âliye Hanım'ın felsefe tarihine yönelik bu girişimi, hem Osmanlı modernleşme sürecinde felsefi bilginin yaygınlaşması hem de kadın entelektüellerin düşünce alanındaki varlığının görünür hâle gelmesi bakımından özgün bir nitelik taşır. Bu yönüyle *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*, Osmanlı'da modern felsefe tarih yazımının gelişiminde yalnızca içerik açısından değil, temsil ettiği entelektüel ve toplumsal anlam bakımından da önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir.

Felsefi bir dil ve söylem inşa etme amacıyla çeviri ve telif faaliyetlerinde bulunan Fatma Âliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife* adlı eseriyle Osmanlı düşünce dünyasında felsefe tarihine yönelik yazım girişimleri arasında dikkat çekici bir konum elde etmiştir. Bu eser, yalnızca filozofların hayat hikâyelerini aktaran bir derleme olmaktan ziyade, felsefi düşüncenin tarihsel gelişimini kültürler arası bir perspektifle değerlendirmeye çalışan özgün bir çalışma niteliği taşır.

Eserde Fatma Âliye Hanım'ın temel yaklaşımı, Greko-Romen düşünce geleneği ile İslam düşüncesini aynı çerçeve içerisinde ele almak ve bu iki farklı entelektüel mirası filozofların biyografileri ve fikirlerinin özetleri aracılığıyla karşılaştırmalı biçimde sunmaktır. Bu yönüyle eser, felsefeyi yalnızca Batı merkezli bir disiplin olarak değerlendiren anlayıştan uzaklaşarak, İslam düşüncesini de felsefe tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak konumlandırır. Aynı zamanda onun, filozof kavramına yönelik dönemin toplumunda yaygın olan olumsuz yargılara karşı eleştirel bir tutum sergilediği ve filozofları “dinsizlik” ya da “başına buyrukluk” ile özdeşleştiren zihniyete karşı entelektüel bir savunma geliştirdiği görülmektedir (Hanım, 2006: 16; Turanlı, 2024).

Fatma Âliye Hanım'ın eseri kronolojik ve tematik bir düzen içerisinde yapılandırılmıştır. İlk bölümde Antik Yunan düşünürlerine yer vererek felsefi geleneğin başlangıç noktası olarak kabul edilen İlkçağ felsefesini ele alır; ikinci bölümde İslam filozoflarını inceleyerek felsefenin İslam medeniyetindeki gelişimini ortaya koyar; üçüncü bölümde ise kelâm âlimlerini ele alarak felsefi tartışmaları itikadî ve teolojik bağlamla ilişkilendirir. Bu tasnif, onun felsefe tarihini

yalnızca Batı düşüncesi çerçevesinde sınırlamayan, aksine kelâm geleneğini de düşünce tarihinin merkezine yerleştiren bütüncül bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir (Hanım, 2006: 15-18).

Özellikle Batı felsefesini büyük ölçüde İlkçağ ile sınırlandırması ve ardından İslam düşüncesine yönelmesi, onun felsefe tarihini İslamî kültür havzası ile karşılaştırmalı olarak değerlendirme çabasına işaret eder. Bu karşılaştırma, salt bilgi aktarımından ziyade eleştirel bir yorumlama süreci içerir. Nitekim Fatma Âliye Hanım, iki farklı düşünce geleneğini incelerken tartışmalarını kelâmî meseleler çerçevesinde temellendirir ve değerlendirmelerinde Sünnî itikad geleneği içerisinde Hanefî-Mâtürîdî çizgiye yakın bir perspektifi öne çıkarır (Hanım, 2006: 47).

Bu yönüyle *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*, dar anlamda bir Batı felsefesi tarihi olmaktan ziyade, felsefe ile kelâmın kesiştiği bir düşünce tarihi metni niteliği taşır. Eserde felsefi mirasın yalnızca filozofların görüşleri üzerinden değil, aynı zamanda inanç, akıl ve toplum ilişkisi bağlamında ele alınması, Fatma Âliye Hanım'ın felsefe tarihini dinî ve kültürel bir bütünlük içerisinde kavradığını göstermektedir. Dolayısıyla onun çalışması, Osmanlı düşünce geleneğinde felsefe tarihini kelâmî perspektifle yeniden yorumlayan ve kültürler arası bir sentez kurmaya çalışan erken dönem örneklerden biri olarak değerlendirilebilir (Utku ve Köroğlu, 2006: 7; Hanım, 2006: 98).

Kelâm ilmine duyduğu özel ilgi doğrultusunda Fatma Âliye Hanım, eserinde en geniş bölümlerden birini mütekellimlere ayırmıştır. Filozoflardan sonra mütekellimlere yer verirken, onların mahiyetinin doğru anlaşılabilmesi için daha kapsamlı açıklamalara ihtiyaç bulunduğunu özellikle vurgular. Mütekellimleri yalnızca bir düşünce ekolünün temsilcileri olarak değil, aynı zamanda İslam ilim geleneğinin saygın ve seçkin âlimleri olarak değerlendirmesi, onun yaklaşımının dinî ve ilmî hassasiyetlerle şekillendiğini göstermektedir. Bu nedenle mütekellimlerin görüşlerini ele alırken daha ayrıntılı bir inceleme yapılması gerektiğini savunur ve onların düşünsel konumunu geniş bir çerçevede açıklamaya yönelir (Turanlı, 2024).

Bu tutum, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*'nin yalnızca klasik anlamda bir felsefe tarihi metni olmadığını, aynı zamanda bilim, felsefe ve kelâm geleneklerini birlikte ele alan sentezci bir çalışma olduğunu ortaya koyar. Eserde filozofların ve kelâm âlimlerinin hayatları ile düşüncelerinin kısa fakat sistemli biçimde sunulması, biyografik karakter taşıyan bir düşünce tarihi yazımı anlayışını yansıtır. Böylece Fatma Âliye Hanım, farklı entelektüel disiplinleri tek bir çatı altında değerlendirerek felsefe tarihini kültürel ve dinî bağlamıyla birlikte yorumlayan özgün bir yöntem geliştirmiştir (Hanım, 2006: 54-58).

Bununla birlikte onun düşünsel kimliğinin yalnızca felsefe tarihçiliğiyle sınırlı kalmadığı görülmektedir. İslamî dünya görüşünü felsefi meselelerle ilişkilendirdiği asıl eseri olarak kabul

edilebilecek *Tedkik-i Ecsâm*, Fatma Âliye Hanım'ın dinî ve felsefi formasyonunu daha doğrudan yansıtan bir metin niteliğindedir. Bu eser, onun metafizik, varlık ve bilgi meselelerine yaklaşımını ortaya koyarken, kelâma dayalı düşünsel eğiliminin felsefi yorumlara nasıl dönüştüğünü göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.

Osmanlı Düşünce Geleneğinde Kadın Bir Müellif Olarak Fatma Âliye Hanım ve Felsefi Deneme Yazımı

Fatma Âliye Hanım'ın 1901/1902 yıllarında kaleme aldığı *Tedkik-i Ecsâm*, Osmanlı düşünce hayatında yaygınlık kazanmaya başlayan materyalist eğilimlere karşı ortaya konmuş erken dönem felsefi metinlerden biri olarak değerlendirilebilir. Eser, dönemin entelektüel atmosferinde bilim, felsefe ve din ilişkisi etrafında yürütülen tartışmalara doğrudan dâhil olan bir metin niteliği taşır. Bu bakımdan, yalnızca teorik bir inceleme değil, aynı zamanda maddeci düşünceye yöneltmiş sistemli bir eleştiri ve düşünsel bir karşı duruş olarak okunmalıdır. Eser bu yönüyle, radikalizm ile materyalizm arasındaki bağlantıyı, Tanrısal iradenin dışsal gücü tarafından harekete geçirilen bir beden algısına karşı kullanarak bedenden ayrılmış zihinler ve ruhlar alanının göksel söylemlerine karşılık, madde ve kuvvetin ayrılmaz durumda bulduklarını, ruh ile maddenin ayrı şeyler olmayıp aynı varlığın iki ayrı şekli olduğunu, metafiziğe ait bilgilerin önemli olmadığını ileri süren (Akgün, 1988: 253) materyalist geleneğe karşı bir reddiye geliştirmiştir (Turanlı, 2024).

19. yüzyıl sonunda Osmanlı aydın çevrelerinde materyalizm, pozitivism ve bilimci yaklaşımlar önemli bir etki alanı oluşturmuş; özellikle doğa bilimlerinin yükselişiyle birlikte varlığın yalnızca maddi temeller üzerinden açıklanabileceği yönündeki görüşler yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda Ludwig Büchner'in madde ve kuvvet anlayışını merkeze alan düşüncesi, Osmanlı düşünce dünyasında dikkat çekmiş ve Baha Tevfik ile Ahmet Nebil tarafından yapılan çeviriler aracılığıyla geniş bir tartışma zemini bulmuştur. Maddenin ezelîliği, ebedîliği ve mutlak gerçeklik olarak kabul edilmesi gibi tezler, metafizik ve ilahî irade anlayışıyla çelişen yönleri sebebiyle dönemin muhafazakâr ve dinî düşünce çevrelerinde eleştirilere konu olmuştur.

Tedkik-i Ecsâm tam da bu tartışma ortamında kaleme alınmış bir reddiye metni olarak dikkat çeker. Fatma Âliye Hanım, materyalist düşüncenin insan varlığını yalnızca maddi süreçlerle açıklayan indirgemeci yaklaşımına karşı çıkararak, varlığın ruhsal ve zihinsel boyutunun göz ardı edilemeyeceğini savunur. Ona göre madde merkezli açıklamalar, insanın ontolojik bütünlüğünü kavramakta yetersiz kalmakta ve metafizik alanı dışlayan bir düşünce yapısı ortaya koymaktadır. Bu nedenle eser, beden, ruh ve varlık ilişkisini yeniden düşünmeye çağırان felsefi bir sorgulama niteliği taşır.

Yazarın eleştirileri yalnızca teorik düzeyde kalmaz; aynı zamanda materyalist geleneğin bilim tasnifi ve bilgi anlayışına da yönelir. Maddi bilimleri esas alarak insanın manevi yönünü ikincil konuma yerleştiren anlayışın eksik bir dünya görüşü sunduğunu ileri sürer. Bu noktada, bilimsel bilginin sınırlarını kabul etmekle birlikte, metafizik ve dinî bilginin tamamen değersizleştirilmesine karşı çıkar ve varlık anlayışında çok katmanlı bir yaklaşımı savunur (Hanım, 2009: 67).

Fatma Âliye Hanım'ın bu eseri kaleme alma amacının temelinde, maddenin mahiyeti üzerine yürütülen tartışmaların felsefe tarihindeki farklı temsilcilerini değerlendirmek ve maddeyi tek gerçeklik ilkesi olarak kabul eden öğretilerin teorik eksikliklerini ortaya koymak yer almaktadır. Özellikle ruhun yalnızca maddi süreçlere indirgenmesi ve metafizik alanın gereksiz görülmesi gibi yaklaşımları eleştirerek, insan varlığının yalnızca fiziksel boyutla açıklanamayacağını vurgular.

Bu yönüyle *Tedkik-i Ecsâm*, Osmanlı düşünce tarihinde materyalizm eleştirisi bağlamında kaleme alınmış özgün bir felsefi metin olmasının yanı sıra, İslamî dünya görüşü ile felsefi tartışmaları uzlaştırmaya çalışan bir düşünce denemesi olarak da değerlendirilebilir. Fatma Âliye Hanım'ın eserlerinde görüleceği üzere bilimler sınıflandırmasında Yunanlılardan başlayıp felsefe faaliyetini ön plana çıkararak maddi bilimlerin de ötesine geçebilen bir gelecek biliminin tasavvurunu yaparken yalnızca akılla metafiziki alandaki sorunların çözülebilmesinin imkânsız olduğunu söyler. Dahası Almanya'yı 18. yüzyılda etkisi altına alan Demokritos'un atomcu öğretisinin dayandığı "her şey maddidir" temel savının metafiziki alanı aklın ermediği yer ibaresiyle saf dışı bırakan ve bunun sonucunda ruhu inkâr eden yapısını ilahi bir ilim kapsamında mütekellimlerin görüşleriyle eleştirir (Hanım, 2009: 65).

Bu çerçevede Fatma Âliye Hanım'ın eserlerinde dikkat çeken temel hususlardan biri, bilimler tasnifine yaklaşımında felsefeyi merkezî bir konuma yerleştirmesidir. Yunan düşüncesinden hareketle bilimsel faaliyetlerin tarihsel gelişimini değerlendiren müellif, maddi bilimlerin sağladığı ilerlemeyi inkâr etmemekle birlikte, yalnızca akla ve deneysel yöntemle dayanarak metafizik problemlerin çözülemeyeceğini özellikle vurgular. Ona göre aklî ve deneysel bilgi alanı, varlığın tüm boyutlarını kuşatacak yeterlilikte değildir; bu nedenle metafizik alanın bütünüyle dışlanması, hakikatin eksik kavranmasına yol açmaktadır.

Fatma Âliye Hanım, 18. ve 19. yüzyıl Avrupa düşüncesinde yeniden canlanan atomcu eğilimleri de bu bağlamda eleştirir. Özellikle Demokritos'un atomcu mirasına dayanan ve "her şeyin maddeden ibaret olduğu" iddiasını merkeze alan anlayışın, (Hanım, 2009: 65) metafizik alanı aklın erişemeyeceği bir saha olarak görüp ruh kavramını devre dışı bırakmasını ciddi bir eksiklik

olarak değerlendirir. Bu yaklaşımı, İslam düşünce geleneği içinde yer alan mütekellimlerin görüşleriyle karşılaştırarak ele alır ve ilahî ilim perspektifinden maddeci indirgemeciliğin yetersizliğini göstermeye çalışır (Hanım, 2009: 73).

Tedkik-i Ecsâm'ın teorik arka planında, Batı felsefesinden de seçici biçimde yararlandığı görülür. Nitekim Fatma Âliye Hanım, Gottfried Wilhelm Leibniz'in monad anlayışını dikkate alarak atomcu ontolojiye alternatif bir yorum geliştirmeye yönelir. Atomun mutlak ve bölünemez maddi birim olarak kabul edilmesine karşılık, monad kavramını daha metafizik bir çerçevede ele alır ve varlığın yalnızca maddi unsurlarla açıklanamayacağını savunur. Bu yaklaşım, ontolojik tartışmayı yalnızca Meşşâî ya da İshrâkî gelenekle sınırlamayan, daha geniş bir metafizik perspektife yönelen özgün bir düşünce çizgisine işaret eder (Demir, 2009: 14).

Osmanlı entelektüel hayatının 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında pozitivism ve materyalizm etkisi altında geçirdiği dönüşüm, Fatma Âliye Hanım'ın bu eseri kaleme aldığı düşünsel zemini açıklamaktadır. Bu dönemde varlığın yalnızca maddi unsurlar üzerinden açıklanabileceğini savunan görüşler, bilimsel ilerlemenin zorunlu sonucu olarak sunulmaya başlanmıştır. *Tedkik-i Ecsâm* ise bu indirgemeci anlayışa karşı geliştirilmiş eleştirel bir metin niteliği taşır (Hanım, 2009: 72).

Fatma Âliye Hanım, materyalist düşünceyi bütünüyle reddetmek yerine, onun yöntemsel imkânlarını kabul eden fakat ontolojik genellemelerine karşı çıkan temkinli bir yaklaşım sergiler. Maddenin incelenmesinin bilimsel açıdan gerekli ve faydalı olduğunu kabul eder; ancak bu yöntemin insanın bütün varlık yapısını açıklayabileceği iddiasını problemler bulur. Ona göre insan yalnızca fiziksel bir varlık değil, aynı zamanda ahlaki, iradi ve manevi boyutlara sahip çok katmanlı bir varlıktır. Bu nedenle ruh, vicdan, inanç ve anlam gibi unsurların salt maddi süreçlerle izah edilmesi mümkün değildir (Hanım, 2009: 87).

Bu noktada Fatma Âliye Hanım'ın temel eleştirisi, bilimin kendisine değil, bilimin sınırlarını aşarak metafizik alanı dışlayan ideolojik materyalizmdir. Maddenin incelenmesini hakikate ulaşmada bir araç olarak görür; fakat bu aracın mutlaklaştırılmasını felsefi bir hata olarak değerlendirir. Materyalizmin en önemli sorunu, yöntemi amaç hâline getirerek metafizik ve manevî boyutu ihmal etmesidir. Böylece insan, yalnızca “cisim” olarak ele alınmakta; ruhsal ve anlam boyutu göz ardı edilmektedir (Hanım, 2009: 72-76).

Fatma Âliye Hanım'a göre İslam düşüncesi, madde ile mana arasında denge kuran bir ontoloji sunar. Bu anlayış ne maddi gerçekliği inkâr eder ne de onu tek hakikat olarak yüceltir. Buna karşılık materyalist düşünce, bu dengeyi bozarak varlığı tek boyuta indirger ve insanın anlam dünyasında bir boşluk meydana getirir. Dolayısıyla onun materyalizm eleştirisi, bilim karşıtı bir

tavırdan ziyade, insanın ontolojik bütünlüğünü savunan bir düşünsel itiraz olarak okunmalıdır. Bu doğrultuda Fatma Âliye Hanım'ın Leibniz'in monadolojisini sürdüren mütekellimlerin cisimlerin cüz'ün-la-yetecezzâlardan, yani fiilen, zihinsel ve varsayımsal olarak bölünebilir olmayan bireysel tözlerin birleşimlerinden ibaret olduğunu öne süren görüşlerini savunduğu görülür. "Suret gibi heyula da tözdür ve suret heyulaya girerek onunla birleştiğinden heyulaya madde de denilir" diyen Meşşâiyyûn mezhebinin ya da "bu cisimler gerçekten bitişik olup onlarda çok sayıda parça yoktur" diyen İshrâkiyyûn mezhebinin ontolojisinin yerine farklı bir alternatif olarak Demokritos'un atomizm öğretisinin tersine Leibniz'in monadoloji öğretisinin Almanya'da Wolf ile birlikte şöhret kazanmasıyla cisimlerin cüz'ün-lâ-yetecezzâlar ile tanımlanması meselesini yeni bir ontolojik zeminde sunmuştur (Hanım, 2009: 68; Turanlı, 2024). Fatma Âliye Hanım, Büchner'in madde anlayışını değerlendirirken, öznel tecrübe ile dış dünyadan gelen verilerin ayrımını yapmayan ve cismin ne olduğuna dair açık bir tanım ortaya koymayan bu eksikliği vurgular. Ona göre bu boşluk, Janet'nin spiritüalist metafiziği aracılığıyla eleştirilebilir; çünkü Janet, sonsuza kadar bölünebilirlik fikrinin sonunda ne gerçek anlamda maddeyi ne de kuvveti açıklayabildiğini, dolayısıyla materyalist iddianın kendi içinde tutarsız bir zemine kaydığını savunur.

Bu tartışmanın kökeni, atomculuğun tarihsel çizgisine kadar uzanır. Demokritos'tan itibaren şekillenen atomcu gelenek, modern dönemde Büchner'in bilimsel verilerle desteklediği materyalist anlayışta da etkisini sürdürmüştü; Euler gibi isimlerin katkılarıyla bu çizgi devam ettirilmiştir. Buna karşılık Leibniz'in geliştirdiği monadoloji öğretisi, varlığı yalnızca bölünebilir maddi unsurlarla açıklama çabasına alternatif bir ontolojik yaklaşım ortaya koymuştur. Yeni materyalistler, monad kavramını atomcu bakış açısından çürütmeye çalışırken, monadların boyutsuz unsurlar olması sebebiyle gerçeklik kuramayacağı yönünde eleştiriler ileri sürmüşlerdir. Janet ise bu itirazlara karşı, özellikle Euler'in boyutsuz unsurlardan boyutlu bir bütünün doğamayacağı şeklindeki eleştirilerine karşı savunma geliştirerek metafizik boyutu yeniden düşünme gereğini öne çıkarır (Hanım, 2009: 69).

Dönemin fikrî tartışmaları dikkate alındığında, Fatma Âliye Hanım'ın yaklaşımının birçok çağdaşı aydına kıyasla daha bütüncül ve seçici olduğu görülür. Batı düşüncesini kategorik biçimde reddetmez; aksine eleştirel bir süzgeçten geçirerek değerlendirir. Bu bağlamda atomculuk ve madde teorilerine yönelik eleştirilerde, Avrupa'daki tartışmaları da takip ettiği ve özellikle atomun mutlak açıklayıcı ilke olarak kabul edilmesine karşı geliştirilen felsefi itirazlardan yararlandığı anlaşılmaktadır. Böylece *Tedkik-i Ecsâm*, hem Batı'daki materyalizm tartışmalarına vâkıf olan hem de İslamî metafizik perspektifi koruyan sentezci bir düşünce metni olarak Osmanlı düşünce tarihinde özgün bir yer edinmektedir. Eser, materyalizm eleştirisi etrafında şekillenen metafizik ve ontolojik bir inceleme gibi görünse de, içerdiği tartışma yöntemi ve ele aldığı düşünce akımlarını

tarihsel bağlarıyla değerlendirmesi bakımından doğrudan felsefe tarihçiliğiyle ilişkilidir. Zira Fatma Âliye Hanım, madde, ruh, kuvvet, atom ve monad gibi kavramları yalnızca teorik düzeyde ele almakla kalmaz; bu kavramların düşünce tarihindeki kökenlerini, dönüşümlerini ve farklı ekoller tarafından nasıl yorumlandığını da göz önünde bulundurur.

Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife'de biyografik ve kronolojik bir felsefe tarihi yöntemi izleyen Fatma Âliye Hanım, *Tedkik-i Ecsâm*'da bu yöntemi daha tematik ve problem merkezli bir forma dönüştürür. Bu eserde mesele artık filozofların hayat hikâyeleri değil; felsefe tarihinin temel ontolojik tartışmalarından biri olan madde–ruh ilişkisi ve bunun etrafında şekillenen materyalist, atomcu ve metafizikçi yaklaşımlardır. Bu yönüyle *Tedkik-i Ecsâm*, onun felsefe tarihini yalnızca aktaran değil, aynı zamanda yorumlayan bir düşünür olarak konumlandığını gösterir. Çünkü bir felsefe tarihçisi için esas olan yalnızca geçmiş düşünceleri sıralamak değil, onları belirli bir problem ekseninde yeniden okumaktır. Bu okuma edimleri hem seçici, eleştirel ve uzlaştırıcı bir düşünce çizgisine hem de akli kullanan bir İslam savunusuna dönüşür. Fatma Âliye Hanım'ın İslamcı kimliğinin doğrudan bir ifadesi olan *Tezâhür-i Hakikat* bunun en dikkat çekici örneklerindedir (Turanlı, 2024).

Tezâhür-i Hakikat Bağlamında İslam Algısının Eleştirisi

Tezâhür-i Hakikat, Fatma Âliye Hanım'ın dinî ve fikrî duruşunun açık biçimde yansıdığı metinlerden biri olarak dikkat çeker. Yazılış tarihine dair kesin veriler bulunmamakla birlikte, içeriksel bütünlüğü ve ele aldığı meseleler bakımından *İsti'lâ-yı İslâm* ile aynı düşünsel çerçevede değerlendirilmesi gereken bir eser niteliği taşır. Bu çalışma, özellikle Batı düşüncesinde İslam medeniyetine yöneltilen yargıları ele alarak, İslam'a dair oluşturulan eksik ve yanlı tasavvurları sorgulama ve düzeltme amacı etrafında şekillenir.

Eserde, İslam dünyasına yönelik dışarıdan geliştirilen eleştirilerin yalnızca polemik düzeyinde karşılanmadığı; aksine, fikrî bir temellendirme ile yeniden ele alındığı görülür. Fatma Âliye Hanım, Batı kaynaklı değerlendirmelerin İslam'ı tek taraflı ve indirgemeci bir bakışla yorumladığını düşünerek, bu algının hakikatle bağdaşmayan yönlerini ortaya koymaya çalışır. Bu yönüyle metin, savunmacı bir tepkinin ötesinde, İslam'ın kültürel ve düşünsel derinliğini görünür kılmaya yönelik bilinçli bir entelektüel çabanın ürünü olarak değerlendirilebilir.

Nitekim Hristiyan bir papazın İslam dini üzerine ileri sürdüğü iddialar, onun kalemini harekete geçiren önemli etkenlerden biri olmuş; bu tartışma ortamı, (Utku ve Erkan, 2016: 11) önce *İsti'lâ-yı İslâm*'ın yazılmasına, ardından ise *Tezâhür-i Hakikat*'in daha açıklayıcı ve temellendirici bir metin olarak ortaya konulmasına zemin hazırlamıştır. Bu ikinci metinde yazar, önceki eserine göndermeler yaparak kaleme alış gerekçesini izah eder ve İslam hakkında oluşmuş

yanlış kanaatlerin giderilmesini temel bir hedef olarak belirler. Böylece *Tezâhür-i Hakikat*, dönemin fikrî tartışmaları içinde İslam'a yönelik algıyı tashih etmeyi amaçlayan, sistemli ve bilinçli bir düşünsel müdahale metni hüviyeti kazanır. Fatma Âliye Hanım, hem *İsti'lâ-yı İslâm*'da hem de *Tezâhür-i Hakikat*'te Batılı müelliflerin İslam ve İslam medeniyetine dair ileri sürdükleri görüşleri esas alarak oryantalist söylemi eleştirel bir bakışla incelemiştir. Onun bu meseleye yoğunlaşmasının temelinde, Batı düşüncesinde yaygınlık kazanan ve İslamiyet'i medenî ilerlemenin önünde bir engel olarak gösteren indirgemeci anlayışı düzeltme arzusu yer alır. Zira Batı'da uzun süre, Müslüman toplumların gelişmeye kapalı olduğu ve medeniyet üretme kabiliyetinden yoksun bulunduğu yönünde genelleyici yargılar dile getirilmiştir (Hanım, 2016: 156).

Fatma Âliye, özellikle Haçlı seferleriyle beslenen tarihsel önyargıların sonraki yüzyıllarda oryantalist literatürde yeniden üretildiğini, İslam dünyasının geri kalmışlıkla özdeşleştirilerek çöllere ve saharalara mahkûm edilmiş bir medeniyet gibi tasvir edildiğini vurgular. Bu tür söylemleri ilmî temelden yoksun ve önyargı yüklü değerlendirmeler olarak görür; Batı'nın İslam'a yönelik bakışını yer yer zihinsel bir sapma olarak nitelendirerek sert biçimde eleştirir. Bununla birlikte eleştirisini yalnızca dış dünyaya yöneltmekle yetinmez; aynı zamanda İslam-Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu fikrî durgunluk hâlini de sorgular (Hanım, 2016: 158).

Ona göre yüzyıllar boyunca toplum üzerinde etkili olan rehavet ve gaflet, gerilemenin sebeplerini doğru biçimde kavramayı zorlaştırmış, geleceğe dair sağlıklı bir düşünce ufğunun oluşmasını engellemiştir. Ayrıca dönemin birçok âliminin Avrupa dillerine yeterince vâkıf olmaması, Batı'da İslam aleyhinde kaleme alınan eserlerin doğrudan ve zamanında cevaplandırılmamasına yol açmıştır. Bu durum, oryantalist iddiaların tek taraflı biçimde yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Fatma Âliye Hanım, Batı'da dile getirilen ve Müslüman toplumların medeniyet dışı bir konuma sürülmesi gerektiğini ima eden düşüncelerin tarihsel gerçeklikle bağdaşmadığını özellikle belirtir. Bu nedenle, hakikate aykırı isnatlara cevap vermenin ve İslam'ın özündeki medenî ve ahlâkî değerleri ortaya koymanın zaruretine dikkat çeker. Ona göre çöküş döneminde gözlemlenen toplumsal sorunlar, doğrudan İslam dininden kaynaklanmamış; aksine tarihî, siyasî ve sosyal şartların bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Fatma Âliye, İslamiyet ile gerileme arasında kurulan zorunlu ilişkinin ilmî ve tarihî temelden yoksun olduğunu savunarak, İslami hakikatlerin yeniden görünür kılınması gerektiğini vurgulayan bilinçli bir entelektüel müdahale ortaya koymuştur (Hanım, 2016: 153).

Fatma Âliye Hanım, oryantalist çalışmaların Doğu'ya dair “hakikati keşfetme” iddiasıyla ortaya çıkmasından önce Avrupa'da İslamiyet hakkında dolaşımda olan bilgilerin büyük ölçüde eksik, önyargılı ve hatalı olduğunu ileri sürer. Ona göre Müslümanlık ve Müslüman toplumlar hakkında yerleşmiş olan olumsuz yargılar, tarihsel gerçeklikten ziyade ideolojik kabullere dayanmaktadır. Bu nedenle söz konusu iddiaları çürütmek için, siyasi adaletin, ilimlerin ve sanatların geliştiği İslam medeniyetlerinden örnekler vererek ilerlemenin tarihsel kökenlerinin önemli ölçüde İslam dünyasıyla bağlantılı olduğunu vurgular. Aynı zamanda Osmanlı toplumunda Batı dillerinin ve bilimlerinin öğrenilmesi yönünde atılan adımları, özellikle yenilikçi aydınların girişimleriyle gerçekleşen zihinsel açılımları, medenî gelişmenin İslam ile çelişmediğini göstermek amacıyla ele alır (Hanım, 2016: 173).

Bu çerçevede Fatma Âliye, oryantalistlerin sıklıkla dile getirdiği “duraklama” ve “çöküş” söylemlerinin doğrudan İslam'a atfedilemeyeceğini savunur. Ona göre gerileme, dinin özünden değil, Müslüman toplumların tarihsel ve toplumsal şartlarından kaynaklanan bir olgudur. Dolayısıyla İslam'ın ilerleme ile bağdaşmadığı yönündeki genellemeler hem metodolojik açıdan sorunludur hem de tarihsel verilerle örtüşmez. *Tezâhür-i Hakikat*'in temel hedefi de bu yanlış algıları eleştirmek ve tashih etmek; İslam'a dair menfi tasavvurların hangi metinler ve yazarlar aracılığıyla üretildiğini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda eser, aleyhte görüş bildiren kişi ve eserlerin ayrıntılı biçimde incelenmesine dayanır. Bununla birlikte Fatma Âliye, yalnızca eleştirel metinlerle yetinmez; İslam'ın yayılışı ve medeniyet kurucu yönüne olumlu yaklaşan oryantalist değerlendirmeleri de aktararak savunusunu güçlendirmeye çalışır. Böylece Batılı kaynakları yine Batılı yazarların ifadeleri üzerinden tartışmaya açarak, İslam, Hz. Muhammed, Kur'an, İslam tarihi ve Müslüman toplumlar hakkındaki iddiaları kendi referans çerçevesi içinde tenkit eder (Utku ve Erkan, 2016: 23).

İslam'ın müdafaasında oryantalist literatürü kullanması, onun polemik yönteminin dikkat çekici bir yönüdür. Bu bağlamda, İslam'ın Asya ve Afrika'daki yayılışı, yenilenme tartışmaları ve medeniyet ilişkileri üzerine tarihsel değerlendirmeler yapan Batılı araştırmacıların eserlerine başvurarak, İslam medeniyetinin dinamik ve yenilenmeye açık yapısını ortaya koymaya çalışır. Özellikle İslam dünyasının Avrupa ile temasları sonucunda ilim ve fennin gelişimine gösterilen ilginin tarihsel bir olgu olduğunu vurgular. Bununla birlikte bu yaklaşım, İslam'ın savunusunun kısmen oryantalist metinlere dayanması bakımından metodolojik bir tartışmayı da beraberinde getirir. Zira İslam'ın tarihsel gelişimi ve medeniyet üretme kapasitesi, yer yer Batılı kaynakların perspektifi üzerinden değerlendirilmiştir. Buna rağmen eserin büyük bir kısmı, İslam'ın özündeki saflık ve yüceliği öne çıkaran görüşleri anmaktan ziyade, Doğu'ya yönelik sert eleştirilere karşı sistemli bir savunma geliştirmeye ayrılmıştır (Hanım, 2016: 172-180).

Fatma Âliye Hanım, yalnızca dil öğrenmek ya da İslam hukukuna yüzeysel biçimde vakıf olmakla İslam'ın özünün kavranamayacağını savunarak, İslam'ın bilimsel ve medenî gelişmeyi engellediği yönündeki iddiaları reddeder. Aksine, İslam'ın toplumsal düzenlemeleri ve hukukî yapısının ilerlemeye imkân tanıyan bir nitelik taşıdığını ileri sürer. Bu noktada aile, evlilik, miras ve toplumsal haklar gibi konular üzerinden karşılaştırmalı bir yaklaşım geliştirerek, dinlerin toplumsal gelişimle ilişkisini yeniden tartışmaya açar. (Hanım, 2012) İslam tarihinden örnekler ve oryantalist metinler birlikte değerlendirilerek, Doğu kadınına dair olumsuz tasvirlerin abartılı ve indirgemeci olduğu savunulur. Böylece Fatma Âliye Hanım, hem tarihsel hem entelektüel bir savunma hattı kurarak, oryantalist söylemin İslam'a yönelik menfi yargılarını eleştiren ve düzeltmeyi amaçlayan bütüncül bir düşünce ortaya koyar (Hanım, 2016: 172). Bu perspektiften bakıldığında *Tezâhür-i Hakikat*, onun yalnızca İslamcı bir müellif değil, aynı zamanda belirli bir metodolojik bilinçle hareket eden bir düşünür ve felsefe tarihçisi kimliğine sahip olduğunu gösteren metinlerden biridir. Her ne kadar eser doğrudan bir felsefe tarihi kitabı niteliği taşıyor olsa da, içerdiği tartışma biçimi, kaynak kullanımı ve fikirleri karşılaştırmalı bir zeminde ele alış tarzı bakımından felsefe tarih yazımıyla yakından ilişkilidir. Nitekim Fatma Âliye Hanım, bu eserinde İslam hakkında ileri sürülen oryantalist iddiaları yalnızca savunmacı bir retorikle karşılamak yerine, tarihsel ve düşünsel bir perspektif içerisinde incelemeyi tercih eder. Bu yaklaşım, onun *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*'de benimsediği biyografik ve mukayeseli felsefe tarihi yönteminin *Tezâhür-i Hakikat*'te polemik ve tenkit formunda yeniden tezahür ettiğini düşündürmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e uzanan süreçte modern felsefe tarih yazımı konusunda ilk kadın girişimci olarak karşımıza çıkan Fatma Âliye Hanım, Türk kadınının felsefi söylem oluşturması bakımından bir ilktir. Kendi felsefi söylemini ortaya koyarken Greko-Romen felsefeyle İslam düşüncesini bilim, felsefe ve kelam gelenekleriyle bir araya getirir. Osmanlı düşünce hayatında önemli tartışmalara konu olan materyalizm üzerine yapmış olduğu eleştiriler felsefe tarihi incelemesi niteliğindeki *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*'yi, yine metafiziğe yönelik erken eleştirilerini kapsayan *Tedkik-i Ecsâm*'ı, İslamcı kimliğinin yansıması olan *Tezâhür-i Hakikat*'i yazmasını sağlamıştır. Maddenin mahiyeti konusunda yürütülen tartışmaların felsefe tarihi sahnesindeki taraftarlarının görüşlerini aktarmayı ve soyut bir tasavvur olarak sunulan ruhun maddî varlığını metafiziksel alanın dışında maddeye göre şekillendiren, kategorize eden felsefi öğretilerinin eksikliğini göstermeyi amaçlayarak Batılı yazarların İslam ve İslam kültür dünyası hakkında yazmış oldukları yazıları incelemiştir. Bu yüzdendir ki eserlerinde görüleceği üzere bilimlerin sınıflandırmasında Yunanlılardan başlayıp felsefe faaliyetini ön plana çıkararak maddi bilimlerin

de ötesine geçebilen bir gelecek biliminin tasavvurunu yaparken yalnızca akılla metafiziki alandaki sorunların çözülebilmemesinin imkânsız olduğunu söyler. 19. yüzyılda Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu durum ve İslam kültürü üzerine Batılı yazarların olumsuz İslam algısını dönüştürmek adına orijinal İslam'ı tarihi hakikatlerden misaller vererek tasrif ve tashih etmeye çalışmıştır. Bu amaç doğrultusunda maddenin mahiyeti konusunda yürütülen tartışmaların felsefe tarihi sahnesindeki taraftarlarının görüşlerini aktarmayı ve soyut bir tasavvur olarak sunulan ruhun maddi varlığını metafiziksel alanın dışında maddeye göre şekillendiren, kategorize eden felsefi öğretilerinin eksikliğini göstermiştir.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan çizgi Osmanlı Devleti'nde, yalnızca siyasal ve hukuksal alanlarda değil; düşünce, edebiyat ve toplumsal yapı açısından da köklü dönüşümlerin yaşandığı bir süreçtir. Bu dönüşümün en dikkat çekici boyutlarından biri, kadınların entelektüel alanda görünürlük kazanmaya başlamasıdır. Bu bağlamda Fatma Âliye Hanım, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan çizgide, Türk düşünce hayatının ilk kadın filozofu ve ilk kadın romancılarından biri olarak öne çıkarken düşüncelerinde İslam felsefesi ile Batı düşüncesini uzlaştırmaya çalışan bir çizgi izlemiştir. Kadın-erkek eşitliğini savunurken Batı'yı körü körüne taklit etmeyen; İslam'ın özünde kadına değer verdiğini vurgulayan bir yaklaşım geliştirmiştir. Ona göre sorun, dinin kendisi değil, dinin yanlış yorumlanmasıdır. Bu yönüyle Fatma Aliye, hem İslamcı feminizmin öncülerinden biri hem de ahlak, toplum ve birey ilişkisini ele alan erken dönem bir kadın filozoftur. Fatma Âliye hanımın eserlerinin yalnızca edebî değil, aynı zamanda felsefi ve sosyolojik nitelikler taşıması İslam tarihinde kadının yerini ve kadın haklarını gündeme getirmiştir. Dahası kadın-erkek ilişkileri, evlilik, ahlak, kadının birey olma mücadelesi gibi ele aldığı konularla kadını pasif bir varlık olarak değil; düşünen, sorgulayan ve toplumu dönüştürebilen bir özne olarak konumlandırır. Toplumsal etkisi ve önemi çerçevesinde Fatma Âliye Hanım, Osmanlı'da kadınların yazı yoluyla kamusal alana çıkmasının öncülerindedir. Kadınların eğitimi, çalışma hayatına katılımı ve düşünsel üretimi konusunda cesur fikirler ortaya koymuştur. Bu yönüyle hem Tanzimat aydınlarının hem de Cumhuriyet dönemi kadın düşünürlerinin yolunu açmıştır. Fatma Âliye Hanım, yalnızca “ilk kadın romancı” ya da “ilk kadın düşünür” olmakla kalmamış; Türk düşünce tarihinde kadının akıl, ahlak ve toplumla ilişkisini felsefi düzlemde ele alan öncü bir isim olmuştur. Tanzimat'tan günümüze uzanan süreçte, kadınların entelektüel varlığının temel taşlarından biri olarak anılmayı fazlasıyla hak etmektedir.

Kaynakça

- Demir, R. (2009). “Materyalizme Reddiye: Tedkik-i Ecsâm”, Fatma Âliye Hanım, *Tedkik-i Ecsâm: Cisimlerin İncelenmesi*. Sad. ve Yay. Haz. Ali Utku ve Arzu Ekinci, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Eren, G. (2015). “Fatma Âliye Hanım (D. 1862- Ö. 1936)”, *Cumhuriyet'ten Günümüze Bilimsel ve Felsefi Düşünce Temsilcileri*. Ed. Süleyman Hayri Bolay, Cilt: 4-A, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Hanım, F. Â. (2012). *Nisvan-ı İslam*, Yay. Haz. Hülya Argunşah, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Hanım, F. Â. (2009). *Tedkik-i Ecsâm: Cisimlerin İncelenmesi*. Sad. ve Yay. Haz. Ali Utku ve Arzu Ekinci, Konya: Çizgi Kitabevi, 2009.
- Hanım, F. Â. (2006). *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*. Sad. ve Yay. Haz. Ali Utku ve Uğur Köroğlu, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Hanım, F. Â. (2016). *Tezâhür-i Hakikat*, Sad. ve Yay. Haz. Ali Utku ve Mukadder Erkan, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Midhat, A. (2016). *Dârü'l-Fünûn Dersleri: Târih-i Hikmet*. Sad. ve Yay., Haz. Ali Utku ve Sebahattin Çevikbaş, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Tevfik, B. ve Nebil, A. (2021). *Târih-i Felsefe*. Sad. ve Yay. Haz., Gül Turanlı ve İlknur Emekli, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Turanlı, G. (2024). “Fatma Âliye Hanım ve Türk Düşüncesindeki Yeri”, *Türkiye'de Felsefe I*, Ed. Kemal Bakır, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Utku, A. ve Erkan, M. (2016). “Sunuş: Fatma Aliye Hanım'ın Tezâhür-i Hakikat'i: Bir İslâm-Osmanlı Kadın Yazarının Oryantalizme Karşı Vazife-i Müdâfaası”, Fatma Aliye Hanım, *Tezâhür-i Hakikat*, Sad. ve Yay. Haz. Ali Utku ve Mukadder Erkan, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Utku, A. ve Çevikbaş, S. (2016). “Ahmed Midhat'ın Târih-i Hikmet'i: Hâce-i Evvel'imizden Dârülfünun Efendilerine Felsefe Tarihi Dersleri” Ahmed Midhat, *Dârü'l-Fünûn Dersleri: Târih-i Hikmet*, Sad. ve Yay. Haz. Ali Utku ve Sebahattin Çevikbaş, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Utku, A. ve Kaya, C. M. (2011). “Türkiye'de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı: Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 9, Sayı 17, ss. 11-48.
- Utku, A. ve Köroğlu, U. (2006). “Sunuş”, Fatma Âliye Hanım, *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*, Sad. ve Yay. Haz. Ali Utku ve Uğur Köroğlu, Konya: Çizgi Kitabevi.